

Побожій С.І.

Путивль як мистецьке та літературне урочище

Уводячи до наукового обігу поняття «літературне урочище», відомий літературознавець В. Топоров мав на увазі здатність словесності засвоювати простір, перетворюючи його із суто географічної реальності в культурну. Таким чином «літературне урочище» як місце починає існувати вже за законами художньої творчості, а його назва викликає цілу низку культурних асоціацій. До таких літературних і мистецьких урочищ можна віднести Царське Село, Коктебель, Куоккалу (Репіно), пов'язані з іменами О. Пушкіна, М. Волошина, І. Репіна. Вважаємо, що Путивль можемо також віднести до культурного урочища, враховуючи його значення в історії української та російської літератури і мистецтва.

Що ж спричинило приїзд П. Левченка до стародавнього Путивля? Якщо це не було обумовлено особистими мотивами (проживання в Путивлі родичів, знайомих), то залишається інтерес, так би мовити, історико-культурного характеру, поєднаний з надзвичайно привабливими ландшафтами цих місць, пам'ятками історії та культури у вигляді церковної архітектури. Цьому інтересу значною мірою міг сприяти XII археологічний з'їзд, який

*** Уперше надруковано: Побожій С. Петро Левченко і Сумщина. - Суми: ВТД «Університетська книга», 2006. - С. 31-41.**

відбувся у 1902 р. у Харкові. На виставках, влаштованих з нагоди його проведення, експонувалися художні твори професійного і народного мистецтва, зразки книгодрукування тощо. Деякі з них було віднайдено харківськими вченими саме в Путивлі та Путивльському повіті¹. Матеріали з'їзду, які склалися з праць вчених, рефератів та прочитаних доповідей на засіданнях, опублікованих згодом, формували не тільки картину розвитку культури давніх часів, але й окреслювали певну еволюцію знань про історію образотворчого мистецтва та склали основу методології національної науки про мистецтво².

Напередодні з'їзду Путивль відвідав історик мистецтва, професор Харківського університету Є. Редін (1863-1908), якого було обрано секретарем підготовчого комітету археологічного з'їзду. Вченому довелося провести величезну роботу щодо зібрання експонатів у Харківській губернії. Цілий місяць Є. Редін мандрував слобожанськими селами з метою розшуку рідкісних експонатів. Подібний стиль роботи заперечував суто кабінетний стиль праці, виявляючи нахил Є. Редіна до практичного осягнення історії та культури Слобожанщини. Своє розуміння української історії він викладає в одній із своїх програмних праць: *«Історія народу є одним із джерел самосвідомості. Чи знаємо ми історію свого народу, культурне минуле своєї батьківщини? Дуже і дуже мало... А ця історія, це минуле - дуже важливі: вони відкривають перед нами широкі обрії, вводять у темниці народного життя»*³. Поїздка до Путивля цілком задовольнила С. Редіна, про що свідчить його лист до професора Харківського університету, голови Харківського історико-філологічного товариства Миколи Сумцова від 24 січня 1902 р., в якому він ділиться своїми враженнями: *«Від своєї подорожі до Путивля я дуже задоволений, і з великою б радістю поділюся з Вами, але справ набралася така маса, що немає можливості присвятити на це хоч небагато часу»*⁴.

Ця стисла інформація могла зацікавити М. Сумцова, корені якого були пов'язані з Сумщиною: у Боромлі знаходилася стара батьківська хата, на вік якої вказував сволок 1776 р. та великих розмірів ікона, час написання якої сягав до XVII ст. Сюди вчений часто приїжджав улітку відпочивати. Цікавість до місцевої старовини укладалася в обшир наукових інтересів вченого. М. Сумцову більшою мірою, ніж іншим вченим університету, був властивий дух українського національного відродження.

Значним стимулом активізації розвитку історичної науки, мистецтвознавства та етнології саме й стала діяльність історико-філологічного товариства. В різний час його очолювали такі визначні вчені Харківського університету, як О. Потебня (1877-1890), М. Дрінов (1891-1896), М. Сумцов (1897-1919). Період становлення історико-філологічного товариства збігається з поживанням наукового та мистецького життя у Харкові в другій половині ХІХ ст. Місто стає центром культурного життя Слобожанщини. Поряд із університетським музеєм значну роль у місті відіграв художньо-промисловий музей. Генератором наукових ідей та культурних новацій стає Харківський університет. Помітний сплеск мистецького життя спостерігається на початку ХХ століття. У цей час створюються такі художні об'єднання, як гурток місцевих художників (1900-1908), Товариство харківських художників (1906-1916), «Кільце» (1911-1913), Українське літературно-художньо-етнографічне товариство імені Г. Квітки-Основ'яненка, Літературно-художній гурток, заснований у 1912 р., та Український художньо-архітектурний відділ, що входив до цього гуртка. Пропаганда історії та культурного надбання України була метою художньо-архітектурного відділу⁵.

Однією з форм популяризації була також виставкова діяльність, яка носила досить різноманітний характер. На виставках у різний час експонували твори художники С. Васильківський, М. Беркос, В. Зарубін, М. Первухін, І. Похитонов, М. Ткаченко, М. Самокиш, на четвертій виставці, у 1916 р. експонувалося 29 творів П. Левченка. Участь художника на виставці цього мистецького об'єднання - свідчення небайдужості митця до проблем, пов'язаних з відродженням та збагаченням національних традицій в образотворчому мистецтві та архітектурі.

На виставках відділу експонувалися не тільки живописні та графічні твори, але й вироби декоративно-ужиткового мистецтва, фотографії. На першій виставці 1913 р., наприклад, було репрезентовано частину фотоколекції мистецтвознавця та археолога М. Макаренка - уродженця Роменщини; вишивки з колекції художника С. Васильківського, а на другій (1914) та п'ятій (1917) - глядачі мали нагоду познайомитися з фотографіями української архітектури, іконопису, іконостасів та різьблення із зібрання мистецтвознавця С. Таранушенка, родом з Лебединщини. Твори таких художників, як П. Левченко, С. Васильківський, І. Похитонов, М. Ткаченко, об'єднувала не тільки майстерність, й власне,

дуже тепле ставлення до рідної української землі, що знайшло відповідний розголос в їхніх роботах. Важливим слід вважати й те, що науковці та митці бували в провінції, викликаючи відповідну культурну реакцію у місцевого населення. Особливо такий контакт поживав на початку ХХ ст. Якщо серцевину Харківського історико-філологічного товариства складали вчені Харківського університету, то за його межами основний контингент товариства - діячі народної освіти, краєзнавці, працівники земських управ, викладачі училищ та гімназій.

Діяльність Харківського історико-філологічного товариства помітно поживила історико-краєзнавчу роботу не тільки у Харківській, але й у суміжних губерніях. Приділяючи значну увагу історії та культурі рідного краю, М. Сумцов жваво цікавився різноманітними проявами духовної культури на Слобожанщині, а також і в рідних серцю місцях. На це вказує й те, що місцева старовина ставала об'єктом його наукових зацікавлень. У книзі М. Сумцова «З української старовини» міститься чимало відомостей щодо культури Сумщини. Вчений зазначає також і підсилення інтересу в суспільстві до пам'яток старовини, викликаного проведенням XII археологічним з'їздом, церковно-археологічною виставкою і працями С. Редіна⁶. За дорученням попереднього комітету щодо влаштування з'їзду в липні та серпні 1901 р. М. Сумцов здійснив подорож Охтирським та Лебединським повітами Харківської губернії. Саме тоді вдалося закупити для виставки з'їзду цінну колекцію гончарних виробів, рушники, свічники. Ще одну поїздку на Сумщину дослідник здійснив разом з Є. Редіним у 1900 р., досліджуючи та фотографуючи предмети старовини Слобожанщини⁷.

Кореспондентами М. Сумцова були мешканці Сум, Охтирки, Лебедина, Боромлі. Вони, як і поважний професор, із зацікавленням ставилися до історії рідного краю. Наукові інтереси М. Сумцова раз у раз торкалися різноманітних питань з історії та культури нашого краю. У збірнику «З української старовини» вміщено статтю вченого про засновника славнозвісної Попівської академії під Сумами: «Просвітницька діяльність О.О. Паліцина». На думку М. Сумцова, завдяки О. Паліцину в Сумському та Охтирському повітах *«з'явився розсадник західноєвропейської освіти»*. Цим дослідженням вчений фактично заклав підвалини до вивчення цієї цікавої сторінки культурного життя нашого краю.

Як бачимо, слобожанська земля поєднала М. Сумцова і Є. Редіна на ниві наукових інтересів. З 1897 по 1908 рр. функції секретаря історико-філологічного товариства незмінно виконував історик мистецтва Є. Редін. Учень і послідовник відомого візантиніста Н. Кондакова, він разом з іншими вченими сприяв становленню та розвитку науки візантиністики в Російській імперії, зокрема в українських університетах. Чимало зусиль було докладено вченим до вивчення старовини України, збереженню її історичних та культурних пам'яток. Величезну роботу Є. Редін провів у підготовці та проведенні XII археологічного з'їзду в Харкові.

Колекція церковних старожитностей, показана на виставці з'їзду, була зібрана і упорядкована вченим. У тому числі його увагу привернули путивльські пам'ятки старовини, деякі з них потім експонувалися на цьому археологічному з'їзді. Вчений оглянув всі церкви міста, а в одній з них - у Спасо-Преображенській - його увагу привернув рідкісний іконостас. Цілком імовірно, що Є. Редін побував у Путивлі вдруге у 1907 р. з метою більш детального обстеження цього іконостасу. До такого висновку нас підштовхнула інформація, знайдена в історичному дослідженні путивльського краєзнавця Івана Матвійовича Рябініна (1834-1912), в якому він, зокрема, відзначав, що огляд іконостасу цієї церкви був зроблений Є. Редіним під час відрядження до Путивля та початком реставраційних робіт. В акті, складеному 25 квітня 1907 р. харківський вчений категорично зазначив, що *«ікони не XVII століття і не московської школи»*⁸. Як правило, подібні акти складаються відразу після огляду пам'ятки для якнайшвидшого закріплення побаченого. У такому разі можна стверджувати про другий приїзд вченого до Путивля. Багатоярусний іконостас Спасо-Преображенської церкви (на який звернув увагу Є. Редін) був одним з небагатьох уцілілих іконостасів XVII ст. на Лівобережній Україні. Його, зокрема, високо оцінили такі знавці живопису старовини, як член Московської Імператорської археологічної комісії Ф. Горностаєв та художник-архітектор П. Покришкін. Археологічний з'їзд мав величезне значення для подальшого розвитку інтересу до місцевої історії не тільки у Харкові, але й у провінції. Саме завдяки старанням Є. Редіна збагатився на експонати університетський музей красних мистецтв у Харкові, у ньому з'явилися нові відділи. На базі матеріалів з'їзду було відкрито також етнографічний музей історико-філологічного товариства

при університеті⁹. Перед з'їздом Путивль відвідав професор Харківського університету М. Халанський, увагу якого привернув Городок.

Крім іконостасу у Спасо-Преображенській церкві, увагу харківських вчених в Путивлі привернула бібліотека ремісничого училища імені Маклакова, в якій знаходилися львівські та московські стародруки, а також книги, видані у Кракові, Львові, Києві, Новгород-Сіверську¹⁰. Деяка частина з них експонувалася на виставці з'їзду. Під час роботи археологічного з'їзду було проведено 32 засідання, прочитано 92 реферати з різних питань. Виставку протягом 12 днів відвідало близько 55 тисяч чоловік, що підкреслює величезний інтерес серед мешканців міста. Деякі з мистецьких речей, зразків книгодрукування, предметів релігійного культу, знайдені Є. Редіним на путивльській землі, експонувалися на виставці XII археологічного з'їзду в Харкові. В роботі з'їзду брала участь делегація з Путивля - краєзнавці (І. Рябінін), священники (О. Бойко, В. Кобеляцький, Я. Левитський). У відділі церковних старожитностей виставки експонувалося шість фотографій з видами церков міста, а також фотознімки з ікон Спасо-Преображенського собору¹¹. Все це міг бачити у Харкові на виставках XII археологічного з'їзду і П. Левченка. Враження від них, а почуті розповіді про Путивль та його чудові краєвиди з вуст вчених, митців, друзів і могли стати причиною відвідування художником Путивля.

Археологічний з'їзд зіграв величезну роль у процесі становлення національної свідомості українського народу. Піднесена атмосфера, в якій відбулося наукове зібрання фахівців різних областей науки, сприяла й зародженню інтересу до місцевої історії. Експонати, знайдені у Путивльському повіті, а також стародавня історія літописного міста могли вплинути на П. Левченка, викликаючи при цьому природне бажання відвідати ці місця. Не виключено, що українського художника приваблювало це місто і з точки зору літературних алюзій, пов'язаних, на-

давньоруського письменства.

Подібний інтерес до Путивля зустрічаємо в житті видатного російського письменника і поета, лауреата Нобелівської премії Івана Олексійовича Буніна (1870-1953), який деякий час перебував у полоні «Слова...» Справжнє захоплення цією літературною пам'яткою сталося в І. Буніна у Харкові. На сторінках «Життя

Арсеньєва», «подорожі душі юного героя», він писав: *«Уже наступала весна, я только что прочел собрание малорусских «Дум» Драгоманова, был совершенно пленен «Словом о полку Игореве», нечаянно перечитав его и вдруг понял всю его несказанную красоту, и вот меня уже опять тянуло вдаль, вон из Харькова: и на Донец, воспетый певцом Игоря, и туда, где все еще, казалось, стоит на городской стене, все на той же древней ранней утренней заре, молодая княгиня Евфросиния...»*¹².

Затвердженням літературознавця О. Михайлова, автобіографічна основа «Життя Арсенєва» є незаперечною. Таким чином, враховуючи автобіографічність цього роману, слова головного героя оповіді можемо ототожнювати з життєвим досвідом письменника. Підтримку нашої точки зору знаходимо в російського поета В. Ходасевича, який у статті «О «Жизни Арсенєва», опублікованій в емігрантській газеті «Возрождение» від 22 червня 1933 р., зазначав, що в цьому творі автор зміг виразити те, про що мріяв молодий Арсенєв, коли він не знав, про що писати: *«Здесь показано самое простое и самое глубокое, что может быть показано в искусстве: прямое видение мира художником: не умствования о видимом, но самый процесс видения, процесс умного зрения. Иначе - пересоздание мира или создание нового, который не возникает ни из какой идеи, потому что сам по себе уже есть идея. Смысл этого мира - он сам»*¹³.

Аналізуючи автобіографічну прозу І. Буніна, а також його листування і свідчення сучасників, можемо стверджувати, що І. Бунін міг відвідати Путивль на початку 1890 рр. (між 1892 та 1895 рр.), тобто приблизно на десять років раніше від П. Левченка¹⁴. Слід зважити й на таке - у своїх оповіданнях І. Бунін спирається, як правило, на життєвий досвід, особливо у ранній період творчості, а відтак його твори набувають значення більшого, ніж художне, і стають певними документальними пам'ятками. Підтверджує факт відвідання І. Буніним Путивля і В. Муромцева-Буніна на сторінках книги «Життя Буніна». На початку 1890 рр. йому довелося відвозити до Ромен дружину одного знайомого, звідки *«.../ Иван Алексеевич опять странствовал, заглянул в гоголевские места, побывал и в местах «Слова о полку Игореве»*¹⁵.

«Слово о по ліф Ігоревім» як пам'ятка давньоруської культури «зводила з розуму» не тільки І. Буніна. Від неї був у захваті російський композитор О. Бородин, працюючи над оперою «Князь

Ігор». Композитор не тільки ознайомився з усім відомим на той час матеріалом про «Слово...», але й, як стверджується дослідниками, *«навіть побував неподалік від Путивля»*¹⁶. Цікаві ескізи до оперної постановки виконав відомий російський художник М. Реріх. В ескізі декорації «Путивль» (1908, папір на картоні, пастель, графітний олівець, темпера, вугільний олівець. 48,5x63,8) художник створив монументальний образ давньоруського храму з величними вежами.

У полоні «Слова...» були художники - «міріскусники» - О. Бенуа і М. Добужинський. Оригінальні ілюстрації до німецького видання цієї давньоруської пам'ятки створила в еміграції Н. Гончарова, про яку С. Дягилев небезпідставно висловився як про *«найбільш незвичайного авангардного художника в Росії»*. До образної мови «Слова...» зверталася й М. Цветаєва в книзі «Лєбєдиний стан» (1917-1920) - своєрідному ідейно-художньому відгуку поета на революційні події та громадянську війну¹⁷.

Не кожному з цих митців удалося побувати у Путивлі, але завдяки цьому літературному твору вони змогли доторкнутися до історії цього міста, його історичних та архітектурних пам'яток. «Слово...» викликало захоплення у тих поетів, які вбачали красу мови тих часів, коли було написано цей літературний твір, зокрема у В. Хлебнікова, Г. Петнікова. За деякими відомостями, мати В. Хлебнікова була родом з Путивля, а Г. Петніков був у цьому місті¹⁸.

Якщо І. Буніна та О. Бородіна путивльська земля приваблювала виключно з точки зору літературних альясів, пов'язаних зі «Словом...», то для російського письменника О. Ремізова (1877-1957) вона стала тим джерелом, звідки він почерпнув народну легенду, яка була покладена в основу трагедії «Про Юду, принца Іскаріотського», опубліковану в 1919 р. Мова та звичаї російської давнини цікавили О. Ремізова, оскільки в них він знаходив етичні основи самої культури. Відвідання Путивля О. Ремізовим імовірно сталося на початку ХХ ст., приблизно в 1903-1908 роках. Не виключено, що це могло відбутися трохи раніше, у «знаковому» для Путивля та Харкова - 1902 році. Безпосереднє відношення до України мала також і дружина письменника - С. Довгелло (1876-1943), яка походила з роду українського гетьмана Самойловича та литовських князів. Її дитинство та юність пройшли на українській землі, у селі Берестовець Чернігівської губернії.

Ще один культурний діалог митця з Путивлем привернув нашу увагу. У салоні Незалежних у Парижі експонувався твір М. Кульбіна «Нотр-Дам - де Путивль», 49x63), а на виставці «Перший німецький Осінній салон» Вальдена у 1913 р. - однієї з перших експозицій міжнародного авангарду - була показана робота М. Кульбіна «Богоматір з Путивля»¹⁹. Ця виставка вивела нове мистецтво поза межі окремої країни і представила його як загальноєвропейський рух. Серед її учасників були вихідці з Росії та України: О. Архипенко, В. та Д. Бурлюки, М. Шагал, Н. Гончарова, О. Явленський, В. Кандинський, М. Кульбін, М. Ларіонов та ін. У десятому залі виставкового приміщення експонувалися твори М. Кульбіна разом з роботами голландського митця П. Мондріана, німця А. Макке, француза А. Гльоза та інших.

Микола Іванович Кульбін (1868-1917) став художником доволі пізно, у 40 років, будучи приват-доцентом Військово-комерційної академії та лікарем Генерального штабу. Маючи генеральський чин дійсного статського радника, він виявив неабиякий організаторський таланти: став організатором групи модерністів «Трикутник», першої виставки авангардного мистецтва «Сучасні течії в мистецтві» (1908). Оpubліковане ним у «Студії імпресіоністів» дослідження «Вільне мистецтво як основа життя» викликало жваву дискусію серед сучасників.

Погляди на мистецтво М. Кульбіна спиралися на свободу вираження художника та вільне органічне мистецтво. Його теоретичні погляди співпадали з основними положеннями теорії циклічного розвитку мистецтва, розроблену професором Харківського університету Федором Шмітом у 1910 рр. Мистецькі твори М. Кульбіна експонувалися на міжнародному салоні Іздебського (1909-1911), на виставці «Бубнового валета» (1912). Персональна виставка М. Кульбіна проходила в залах Імператорського Товариства заохочення мистецтв у 1912 р. На ній було показано 84 роботи, виконані художником з 1907 по 1912 рр. Звернемося до двох робіт, у назвах яких є слово «Путивль». На жаль, ми не маємо відомостей про їхнє місцезнаходження. Відносно твору М. Кульбіна «Богоматір з Путивля» можна зробити припущення щодо вільної (?) інтерпретації художником ікони Молчанської Божої матері як однієї з найбільш шанованих релігійних пам'яток Путивльського краю. Беручи до уваги прагнення художника до експерименту і теоретичних досліджень, така інтерпретація могла бути сміливою і неординарною. Це підтверджує його

композиція «Відпочинок на шляху до Єгипту». Назва іншого твору М. Кульбіна «Нотр-Дам - де Путивль» вказує на певний зв'язок (для нас незрозумілий) французького собору паризької Божої матері з Путивлем. Як бачимо, художник двічі вживає слово «Путивль» у назвах своїх творів, що є не випадковим, з нашої точки зору, і вказує на духовний зв'язок автора цих творів з Путивлем, обумовлений або конкретним фактом перебування М. Кульбіна у Путивлі, або ж його знання про історію цього міста, пам'яток іконопису тощо.

Невеликий культурологічний екскурс дозволив нам показати мистецькі діалоги між культурою Київської Русі та її видатною пам'яткою словесності з культурою кінця ХІХ - початку ХХ ст., активним учасником яких був П. Левченко. Подібні тенденції мали безпосереднє відношення й до такої проблеми, як питання національного у мистецтві. Для митців того часу, так само як і для сучасних майстрів, важливим видавалося звернення до тих історичних часів, коли формувалися етнічні риси людності, закладались основи художнього світобачення. Зрозуміло, що, як культурна людина, П. Левченко знаходився в соціумі, який продукував *подібні ідеї та настрої, впливаючи на інтереси та захоплення митця*. Але якщо І. Бунін залишив у письмовому вигляді мотивацію свого відвідування славнозвісного міста - «Слово о полку Ігоревім», то у П. Левченка ми подібних аргументів не знаходимо.

На вірогідність того, що саме пам'ятки на виставках археологічного з'їзду могли зацікавити П. Левченка, вказує й те, що датовані твори путивльської тематики з'являються лише з 1904 р., тобто через два роки після проведення ХІІ археологічного з'їзду в Харкові. Знайомство з Путивлем могло відбутися також через листівки із зображенням путивльських краєвидів, які випустив у Путивлі місцевий фотограф Я. Фесик. Ці листівки могли використовуватися американською художницею Катериною Кричевською-Росандич (1926 р.н.) у роботі над живописним твором «Путивль» з панорамним зображенням будівель Молчанського монастиря. Звернення до подібної тематики в її творчості не випадкове: українська сакральна архітектура є провідною темою для художниці - продовжувача традицій, набутих у знаній родині Кричевських у Києві, а також у навчальних закладах Європи. Путивльські краєвиди і Молчанський монастир привертали увагу художників ХХ ст., які бували в цьому місті. У колекції

Путивльського краєзнавчого музею зберігаються своєрідні твори художника В. Тарасова, серед яких художньою майстерністю виділяється акварель «Молчанський монастир» (1934).

Джерела та література

1. Альбом виставки XII археологического съезда в г. Харькове / Под ред. и с объяснит, текстом проф. Е.К. Редина. - М., 1903.
2. Удріс І. Археологія як чинник становлення мистецтвознавства в Україні кінця ХІХ - початку ХХ століття. До століття ХІІ археологічного з'їзду 1902 року // Образотворче мистецтво. - 2002. - № 2. - С. 81.
3. Редин Е.К. Значение деятельности археологических съездов для науки русской археологии: К XII археологическому съезду в Харькове. - Х., 1901. - С. 3.
4. Центральний державний архів вищої влади та органів управління України. - Ф. 2052, оп. 1, спр. 986, арк.1. Оригінал рос. мовою. Переклад автора.
5. Півненко А. Український художньо-архітектурний відділ Харківського літературно-художнього гуртка // Народна творчість та етнографія. - 1991. - № 1. - С. 16-22.
6. Сумцов Н.Ф. Из украинской старины. - Х., 1905. - С. 10.
7. Побожій С. Академік М.Ф. Сумцов: подорожі Сумщиною // Панорама Сумщини. - 1991. - 14 лют. - № 7 (59). - С.3.
8. Рябинин І.М. История о Путивле, уездном городе Курской губернии - Путивль, 1911. - С. 105. Про І. Рябініна див.: *Лепьошкіна О.М.* Іван Матвійович Рябінін - краєзнавець і громадський діяч // Шоста Всеукраїнська наукова конференція з історичного краєзнавства. - [Луцьк, 1993]. - С. 258-259; *Вона ж.* Рябінін Іван Матвійович // Сумщина в іменах: Енциклопедичний довідник. - Суми, 2003. - С. 385; *Вона ж.* Перший історик Путивля. До 170-річчя від дня народження І.М. Рябініна // Путивльський краєзнавчий збірник. - Вип. 1. - Суми, 2004. - С. 6-13.
9. Про Є. Редіна див. докладніше: *Побожій С.* З плеяди фундаторів: До 125-річчя від дня народження Є.К. Редіна // Образотворче мистецтво. - 1988. -№ 2. - С. 30-31; *Він же.* Історик мистецтва Єгор Редін // Пам'ятки України. - 2003. - Ч. 3 (140). - С. 70-77. Додаток: Матеріали до покажчика праць Є. Редіна та публікацій про нього. - С. II-XIV; *Він же.* З історії українського мистецтвознавства. - Суми, 2005. - С. 39-87.
10. Киевская старина. - 1901. - Т. LXXV. - С. 125.
11. Лепьошкіна О.М. Перший історик Путивля. До 170-річчя від дня народження І.М. Рябініна. - С. 8.

12. Бунин И.А. Избранные сочинения / Вст. ст., сост. и прим. О. Михайлова. - С. 467.
13. Ходасевич В. Колеблемый треножник. - М., 1991. - С. 651.
14. Про перебування І. Бунина на Сумщині див.: *Побожий С.И.* «Слово о полку Игореве» сводило меня с ума» (К 130-летию со дня рождения И.А. Бунина) // Сумська старовина. - 2001. - № УШ-ІХ. - С. 211-221; *Він же.* Иван Бунин и Сумщина // Теленеделя (Сумы). - 1997. - 1-8 мая. - № 13. - С. 9.
15. Муромцева-Бунина В.Н. Жизнь Бунина. Беседы с памятью. - М., 1989. - С. 115.
16. «Князь Игорь» А.П. Бородин: Оперное либретто. - М., 1984. - С. 5.
17. Побожий С.И. «Славлі Гончарову за Ігоря». Об одной изобразительной версии к немецкому изданию «Слова о полку Игореве» // «Слово о полку Ігоревім» та його епоха: 36. наук, праць. - Вип. 1 / За ред. О.В. Мишанича, В.Б. Звагельського. - Суми: СумДУ, 2000. - С.141-159.
18. Побожий С. «Поэт не от мира сего» Г. Петников в Путивле // Уик-энд. - 1996. - № 30 (134). - 26 июля - 3 авг. - С. 1, фото, ил.
19. Калаушин Б. Кульбин: Поиск. - Кн. 1 // Альманах «Аполлон». - 1994. - Т. 1. - Кн. 1. - С. 358.